

АЛИШЕР НАВОЙ ВА ҚОЗОҚ АДАБИЁТИ

Сайидов Мурод

фалсафа фанлари номзоди, давлат педагогика университети доценти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолда Навоий мероси қозоқ ижодкорлари томонидан ўрганилганлиги ва ундан ижодий фойдаланилган ҳолда ижод намуналар яратилиши таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Навоий, адабиёт, адиб, қозоқ адабиёти, поэтик маҳорат, сюжет, таълим.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется, что наследие Навои изучалось казахскими художниками и с его использованием создавались творческие образцы.

Ключевые слова: Навои, литература, писатель, казахская литература, поэтическое мастерство, сюжет, образование.

ABSTRACT

In this article, it is analyzed that the heritage of Navoi was studied by Kazakh artists and creative examples were created using it.

Keywords: Navoi, literature, writer, Kazakh literature, poetic skill, plot, education.

Бир дарёдан сув ичиб, далага бирга дон сочган, бир яйловда мол боқиб, тўйларда улоқ тортишган ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги дўстона алоқалар узоқ тарихга эга. Бу иккала халқнинг уйи бошқа – бошқа бўлса ҳам маҳалласи туташ, дили бир, мол – жонлари аралаш. Шунинг учун уларнинг урф – одатлари, тили, маданияти, тақдири кўп жиҳатдан бир – бирига ўхшаш ва ҳамоҳангдир.

Маълумки, ўзбек ва қозоқ халқлари бир неча асрлар давомида чет эл бос - қинчиларига, чоризм зулмига, бой – феодалларнинг ҳукумронлигига қарши биргаликда курашиб, бир – бирларига ҳамдард бўлиб келганлар. Шунинг учун ҳам ажойиб шоиримиз Ҳамид Олимжон “Ўзбек ва қозоқ халқлари бир – бирига жуда яқин бўлган тарихий шароитда яшаб келганлар. Тарих бу халқларнинг аралаш ҳолда ҳаёт кечирган замонларини ҳам билади. Бу халқларнинг турмуши, урф – одатларида ҳам ўхшашлик жуда кўп... Хонлар, беклар, феодаллар ва рўхонийларнинг зулми остида бу икки халқ ўз озодликлари учун бирга курашиб

келганлар”[1,330] – деса қозоқ адабиётининг атоқли вакилларида бири, Қозоғистон Фанлар Академиясининг академиги Ғабит Мусрепов Ота – боболаримиз “ ўзбек ўз оғам” деб бежиз айтмаганлар. Бу, асрлардан бери давом этиб келаётган, суяк – суягимизга сингиб кетган дўстлик муносабатимизнинг ёрқин гувоҳидир – деган эди[2.1962й. 15май].

Ўзбек ва қозоқ халқлари ўртасидаги адабий – маданий алоқаларининг тарихи узоқ замонларга бориб тақалади. Чунки икки халқ оғзаки ижодиётига назар ташлар эканмиз, унда бир – бирига ҳамоҳанг эртак ва афсоналар, эпик достон ва мақолларни кўплаб учратиш мумкин.

XIX асрнинг иккинчи ярмида қозоқ адабиётининг Ўрта Осиё, татар ва озарбайжон халқлари адабиёти билан алоқаси кенг ривожланди. Бу даврда “Шохнома”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Фарход ва Ширин”, “Садди Искандарий” каби ажойиб асарлар қозоқ оқинлари томонидан алоҳида завқ билан куйланиб, қозоқ халқи ўртасида кенг ёйилади. Қозоқ оқинлари бу асарларни алоҳида меҳр кўйиб куйлаш билан бирга Фрдавсий, Низомий, Навоий асарлари сюжетида фойдаланиб, уларга назира боғлаганлар. Баъзи оқинлар бу асрларнинг айнан ўзини куйласалар, баъзилари уларни қозоқ турмуш - тарзига мослаштириб куйлаганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, форс – тожик ва ўзбек шоирлари, жумладан Алишер Навий асарлари Сирдарё бўйларида, Жанубий Қозоғистон вилоятларида, Еттисув ўлкасида яшаган қозоқлар ўртасида кенг шухрат қозонган дир. Шунинг учун ҳам “Шохнома”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Фарход ва Ширин”, “Садди Искандарий” каби дурдоналар Бармоқ Усмонтой, Мақташ, Қўжантой, Балқи, Бозор, Турмаганбет, Шаоди Жангиров, Ўраз мулла, Нуржон, Юсупхўжа, Майлихўжа, Оқмулла, Жамбул каби йирик оқин – жировлар томонидан куйланиб, қозоқ халқини ҳам барҳаманд этган. Мазкур асарлар қозоқ оқинлари томонидан қозоқ турмушига мослаштириб, қайта ишланган. Бу ҳол Шаоди Жангиров, Майлихўжа Мадали мулла, Муса, Абубакир, Оқмулла, Нуржон, Юсуф каби оқинлар ижодида яққол кўринади. Уларнинг кўпчилиги Туркистон, Оқмачит, Авлиёта, Тошкент, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида ўқиб, таълим – тарбия олганлар.

Айниқса, Шаоди Жангиров (Шаодий Тўра, 1863 – 1931) араб, форс – тожик, туркий халқлар адабиёти билан яхши таниш бўлган шоирлардандир. У Шарқ шоирларининг, шу жумладан Алишер Навоий асарларининг сюжетида фойдаланиб “Қирқ вазир қиссаси” (1911), “Ҳотамтойнинг ҳикояси” (1914), “Нозим ва Шарип”, “Ҳикоят Халифа Ҳорун Рашид” (1917), “Искандар Зулқарнайн” каби бир қанча асарлар яратган. Уларда қозоқ халқининг орзу – умидлари, бахтли келажиги тараннум этилади.

Қозоқ оқин – жировлари қўлларига дўмбира олиб, бепаён қозоқ чўлларига яшовчи халқ орасида “Шоҳнома”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Искандар”, “Фарход ва Ширин” каби достонларни куйлаш билан бир қаторда, буюк шоирларнинг номларини алоҳида ҳурмат билан тилга олиб, улар талан тига таъзим этганлар. Шунинг учун ҳам Майлихўжа ўзининг “Тўлғов” шеърисида:

Ўзбекдан ўтган Навоий,
Тилнинг гавхар гули эди.
Форсдан ўтган Фирдавсий,

Замонида дур эди, деб Навоий билан Фирдавсийнинг поэтик маҳоратларига юқори баҳо беради, уларга таъзим қилади. Шоир ўзининг бу фикрини “Термалар” номли асаида ҳам такрорлаб, иккала шоирнинг умри боқийлигини алоҳида меҳр билан қайд этади.

Ҳақиқатан ҳам қозоқ халқининг улуғ маърифатпарварлари Рудакий, Фирдавсий, Саъдий, Жомий, Низомий, Умар Хайём, Ҳофиз, Навоий, Лутфий каби буюк шоирлар асарларидан илҳомланиб, уларнинг ажойиб меросига ҳурмат билан муносабатда бўлганлар. Масалан қозоқ халқининг донишманд олими ва мутафаккири, йирик шарқшунос ва фольклоршунос, этнограф ва оташин публицист, тарихчи Чўқон Валихонов, XIX аср қозоқ адабиётининг тараққий этишига баракали ҳисса қўшган истеъдодли шоир ва таржимон, қозоқ мактаблари учун биринчи бўлиб дарсликлар ёзган педагог Ибрай Олтинсарин ва улуғ маърифатпарвар, шоир, қозоқ ёзма адабиётининг асосчиси Абай Қўнонбоев Ўрта Осиё халқларининг энг яхши асарларини қозоқ халқи орасига етказиш ишига катта ҳисса қўшганлар.

Чўқон Валихонов Алишер Навоий асарларини кунт билан севиб ўқиб, унинг ижодига алоҳида ҳурмат билан қараган ва юксак баҳо берган. Бу ҳақда академик ёзувчи Собит Муқонов шундай дейди “Ўзбек халқининг улуғ классиги Алишер Навоийни Европа ва Осиё олимлари ичида биринчи бўлиб Чўқон Валихонов бундан 100 йил аввал фахр билан тилга олади. У ислом хурофотлари билан чўлғаб ташланган ўлкада Алишер Навоий асарлари “Зулмат ичра нурдир” деб таъкидлайди [4, 1960 й 06.09].

Араб, ҳинд ва Ўрта Осиё халқларининг нодир асарларини қозоқ халқига танитиришда Чўқон Валихонов билан бирга буюк шоир Абай Қўнонбоев ҳам самарали меҳнат қилган.

Абай Семипалатинск шаҳридаги мадрасада ўқиб юрган чоғидаёқ Шарқ шоирларининг, шу жумладан Алишер Навоий асарларини кунт билан ўрганди, араб, эрон, эски ўзбек тилида ёзилган эртақ ва достонларни ўрганди. У Фирдавсий, Низомий, Физулий, Навоий каби сўз санъаткорларни 14 ёшидаёқ ўзига устоз деб билади. Шунинг учун ҳам Абай 1859 йилда ёзган шеърисида :

Физулий, Шамсий Сайқалий,
Навоий, Саъдий, Фирдавсий,
Хўжа Ҳофиз – бу ҳаммаси,
Мадад бер, ё шуоро Фарӣёд – деб уларни ўзига устоз деб билган эди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган мисралар шунчаки ҳавас, ёшлик туйғулари билан айтилган гаплар эмас, балки улуғ демократ кассикларига нисбатан эътиқодининг ифодасидир. Шунинг учун ҳам машҳур ёзуви ва олим Мухтар Авезов “XIX асрдаги қозоқ адабиётининг Абай, Шангерей, Шаоди, Шортанбай, Ақан каби йирик шоирлари ижодига назар солсак, ҳаммасида ҳам Алишер ғазалларининг, дostonларининг таъсирини кўрамиз”[5,16]. “...унга (Абайга –М.Сайидов) тиллари тушунарли бўлганлигидан Навоий, Фузулий, асарлари кўп таъсир этган. Айниқса, Абай Алишер Навоийни “энг яқин устоз” деб билади ва унинг асарларидан ўрнак олади”[6,76] – деган эди. Дарҳақиқат, Алишер Навоий асарлари билан Абай асарлари таққосланса, улар ижодидаги яқинлик ва Абайнинг Навоий асарларига ижодий ёндошганлиги яққол сезиш мумкин.

Маълумки, Абайнинг “Юзи равшан”, “Хор бўлди жоним”, “Кўзимнинг қароси” ва “Ўлан – сўзнинг подшоси” каби шеърларида буюк шоир Алишер Навоий таъсирини кўриш қийин эмас. Шоирнинг бу шеърлари Алишер Навоийнинг “Чор девон”идаги ғазалларига ўхшаш ва мос келади. Абай ҳам Навоий каби ўз асарларида одамийликни, адолатни, яхшиликни алоҳида мароқ билан куйлаб, ёмонлик, зулум, зўравонликка нафрат билан қарайди, мухаббат, севгини ардоқлайди.

Шунингдек: Абай “Искандар”, “Маъсуд”, “Азим ҳикояси” каби бадиий бар камол асарларни яратишда ҳам Шарқ шоирлари, шу жумладан Алишер Навоий дostonларига ижодий ёндошганлиги сезилади. Аммо “Искандар” дostonи ни яратишда Абайнинг тарихий ва афсонавий Искандарга бошқачароқ ёндошганини кўрамиз. Бу асар кўпкина Шарқ шорилари куйлаган “Искандарнинг ўзигина эмас, балки оригинал ижод маҳсулидир. Абай ўз дostonида Искандарни эл – юртни талавчи, шафқатсиз босқинчи сифатида гавдалантиради, яъни Алишер Навоий яратган Искандар билан Абай яратган Искандар образлари бир – биридан тубдан фарқ қилади. Лекин шундай бўлса ҳам иккала дostonнинг гоъвий мотивлари ўртасида анчагина ўхшашлик мавжуд. Абай ҳам “Искандар” дostonида Алишер Навоий каби одамийлик, адолат, яхшиликни илхом билан куйлаб, ёмонлик, шафқатсизлик, адолатсизлик ва зулумни нафрат билан қоралайди.

Маълумки, Алишер Навоий ўз дostonларида фалсафий, ахлоқий, таълим – тарбия масалаларига катта ахамият берган. Арасту (Арестотель), Афлотун

(Плотон) каби улуғ мутафаккирларнинг образлари ёрқин гавдалантирилган. Абай достонида ҳам Асрестотель образи усталик билан тараннум этилиб, у золим шоҳ Искандарнинг босқинчилик ҳаракатларига нафрат билан қарайди, унга эзгу маслаҳатлар беради.

Шунингдек, Мухтор Авезов берган маълумотида кўра, Абай ўғли Ақлбойга Алишер Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонинг сюжети асосида “Жарроқ” номли дoston яратишни топширганлигининг ўзи Абайнинг Алишер Навоий асарларини қанчалик севиши уни ўз халқи онгига кенг ёйишга интилганини кўрамыз.

Айниқса, Абайнинг ўзбеклар ҳақида: “Ўзбеклар экмаган экин, улар олмаган ҳосил, савдогарлари бормаган ер, хуллас, уларнинг кўлидан келмаган иш йўқ. ... Зийраклик, моҳирлик, эпчиллик, уздабуронлик ҳам шуларда” [7,178] - деб юксак баҳо бериши ҳам бежиз эмас.

XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган қозоқ шоири ва композитори Ақон Сериннинг ҳам Алишер Навоий асарларини алоҳида мароқ билан ўқиб, ўз асарларида унинг қаҳрамонлари номларини қайта – қайта тилга олиб, бир қанча ажойиб лирик шеърлар яратганлигини қайд этиш ўринлидир. Шоирнинг “Тўзал қизга”, “Таърифнинг”, “Жамолга”, “Гавҳар якут”, “Оқ кўйлак”, “Ошиқ ёрга” каби ишқ - муҳаббат ҳақидаги шеърлари Алишер Навоийнинг ишқ – муҳаббат ҳақидаги шеърлари билан ҳамоҳангдир.

Шунингдек XX асрнинг бошларида яшаб ижод этган Султанмуҳаммад Турайғировнинг “Адашган ҳаёт” поэмаси Алишер Навоийнинг “Хазойин – ул маоний” (“Маънолар хазинаси”) асарига ўхшаб кетадиган томонлари жуда кўп. Масалан, Алишер Навоий ўз умрини йилнинг тўрт фаслига қиёслаб, ёшлик, йигитлик даври, ўрта ёшлик, кексалик каби даврларга бўлиб тасвир ласа, Султонмаҳмуд Тўрайғиров ҳам “Адашган ҳаёт” поэмасида ўз умрини “Мен бола”, “Мен йигит”, “Мен тўхтадим”, (“Ўрта ёшлик”), “Мен кекса” каби даврларга бўлиб тараннум этади. Иккала асарда яна бир ўхшаш жихат, “Хазойин – ул – моний”нинг бош қаҳрамони сифатида Алишер гавдаланса, “Адашган ҳаёт” поэмасининг бош қаҳрамони шоирнинг ўзи, яъни Султон маҳмуд Турайғиров тасвирланади.

Демак, Султонмаҳмуд Турайғиров ҳам буюк гуманист Алишер Навоий ижоди билан яқиндан таниш бўлган ва унинг ажойиб дурдоналаридан илҳом ланган.

Шунинг учун ҳам Мухтор Авезов “...Фирдавсий, Навоийлар ҳам қозоқлар учун ўз классиклари бўлиб ҳисобланади” [8,257]- деганида мутлақо ҳақдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати: (REFERENCES)

1. Ҳамид Олимжон. Танланган асарлар. 3-том, Ўзбекистон Давлат бадийи нашриёти. Тошкент, 1960. 330-б.
2. Ғабит Мусрепов. Қўш юлдуз. “Ўзбекистон мданияти”, 1962 й. 15 май.
3. Собит Муқонов. “Социалистик Қозоқистон” 1960 й. 6 сентябрь.
4. Алишер Науайи. Тандемаль шығармалары, Алматы . 1948, 16 бет
5. Мухтар Ауэзов .Эр жылдар ойлар. Қазменбас. Алматы, 1959 76 бет
6. Мухтар Ауэзов. Мыслиразны лет Алма – Ата 1959. С.178.
7. Абай Қўнанбаев. Шығармалары ёки томдық толық жиноғи, 2-том ҚМКЭБ,, Алматы, 1957, 158 б
8. Мухтар Ауэзов. Уақыт және әдебиет, ҚМКЭБ, Алматы, 1962 257-бет